

2. Η ΕΠΟΧΗ: *Λίγο πριν Μέσοι Χρόνοι,* *λίγο μετά Αναγέννηση*

Λίγο πριν, τον Νοέμβριο του 1347, εμφανίζεται στη Μασσαλία η πανώλη, φερμένη από την Ασία, και εξαπλώνεται σε λίγους μήνες ως το Παρίσι. Στο τέλος του 1350 έχει καλύψει όλη την Ευρώπη και το 1351 φτάνει στις απέραντες ακατοίκητες περιοχές της Ρωσίας. Η πανδημία θα διαρκέσει επί δεκαετίες και υπολογίζεται ότι σ' αυτό το διάστημα 25 ως 45 εκατομμύρια άνθρωποι χάνονται, χωριά και πόλεις εγκαταλείπονται και πλιατσικολογούνται, σπίτια αρρώστων, γειτονιές, καίγονται, εργατικά χέρια σπανίζουν, οι καλλιέργειες παραμελούνται, οι σοδειές καταστρέφονται από ασθένειες και τρωκτικά, η εξουσία των γαιοκτημόνων και των εμπόρων χάνει την αίγλη και το αντίκριμά της, οι τοπικοί άρχοντες και οι ηγεμόνες προσπαθούν να ελέγξουν τον πανικό και τη βία με λιτανείες και ένοπλους, όταν δεν καταφεύγουν σε μακρινές ιδιόκτητες τοποθεσίες προς σωτηρία τους, περιμένοντας να περάσει το κακό, δείγμα οπωσδήποτε της Θείας Δίκης, δικαίωση της καλοσύνης ενός πανίσχυρου Θεού σε πείσμα του κακού και των βασάνων, ενός Θεού θυμωμένου για τα αμαρτήματα των θνητών.

Δεν ήταν η πρώτη φορά που η πανώλη θα αναστάτωνε τα κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα στους ύστερους Μέσους Χρόνους. Ήταν όμως η πρώτη και τελευταία φορά που η πανδημία προκάλεσε μια βουβή απόγνωση, ένα ψυχολογικό σοκ, κάλυψε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο, διήρκεσε τόσο πολύ, είχε τόσα θύματα (ποσοστό μεγαλύτερο του 25% του συνολικού πληθυσμού): η μόνη που ονομάστηκε «μαύρη πανώλη», που δημιούργησε μια τέχνη φόβου και επίδειξης της συμφοράς. Η ιατρική εκείνων των χρόνων πρόσφερε καλοπροαίρετες πρακτικές ανακούφισης: το ίδιο έκαναν και οι λογίων κομπογιαννίτες με μαντζούνια, βότανα και αλοιφές φτιαγμένες στη χάση του φεγγαριού. Οι συμβολαιογράφοι συνέτασσαν,

καθισμένοι δίπλα στο κρεβάτι του ετοιμοθάνατου, τη διαθήκη του· μοναχοί και ιερείς πρόσφεραν τη Θεία Μετάληψη σε όσους πανουκλιασμένους ήταν σε θέση να καταπιούν το σώμα και το αίμα του Κυρίου. Όλοι αυτοί κυκλοφορούσαν φορώντας περίεργα ρούχα για προστασία τής υπό τη δαμόκλειο σπάθη ζωής τους, μουτσούνες και καπέλα, θυμιάτιζαν για να μην τους πιάσει το κακό· ένας υπηρέτης περπατούσε μπροστά τους κρατώντας κουδούνα προς απομάκρυνση ικετών, φωνάζοντας πως ο αφέντης του ήταν εύκαιρος και σε καλή τιμή. Αφθονο το χρήμα που περνούσε ταχύτατα και επιδέξια με τέτοιους και παρόμοιους τρόπους από το ένα χέρι στο άλλο, απέραντη η μακροθυμία της Εκκλησίας, ο χριστιανισμός είχε απλωθεί πια σε όλη την Ευρώπη, η Λιθουανία ήταν η τελευταία χώρα που εκχριστιανίστηκε το 1318.

Η «μαύρη πανώλη» άφησε πίσω της την καταστροφή, γέννησε όμως σύντομα κάτι άλλο: διαθεσιμότητα δημητριακών εφόσον ο πληθυσμός είχε μειωθεί, με αποτέλεσμα καλύτερη διατροφή. Η εγκατάλειψη πόλεων έδωσε την ευκαιρία ανοικοδόμησης, δημιουργίας νέων οικισμών, μετακίνησης, συχνά σε μεγάλες αποστάσεις, και εγκατάστασης νέων πληθυσμών. Η ζήτηση προϊόντων, υφασμάτων, εργαλείων, σκευών έδωσε ώθηση στο εμπόριο, στις μεταφορές μέσα από υδάτινα και χερσαία δίκτυα, αξιοποίησε τους γυρολόγους, τους αγωγιάτες και τουςπραματευτές. Η εκμετάλλευση ορυχείων χαλκού και αργύρου (ο πατέρας του Λούθηρου είχε στη διάθεσή του ένα τέτοιο ορυχείο) πολλαπλασίασε την κυκλοφορία των νομισμάτων και έτσι διευκόλυνε τις συναλλαγές, τη φορολόγηση των οικονομικών πράξεων με αντάλλαγμα πληρωμές περιπολιών και μισθοφόρων για τον έλεγχο και την ασφάλεια κατοίκων και ταξιδιωτών. Το 1370, 77 πόλεις από τη Φλάνδρα, την Ολλανδία, τη Γερμανία ανήκαν στη Χανσεατική Ένωση, η οποία επέβαλε στον βασιλιά της Δανίας να εγγυηθεί την ελεύθερη ναυσιπλοΐα στη Βόρεια Θάλασσα και τη Βαλτική, με απαλλαγή από

τελωνειακούς δασμούς. Στη Μεσόγειο οι ιταλικές και γαλλικές πόλεις, τα «εμπορεία» στις ανατολικές ακτές της Ιβηρικής, έκλειναν συμφωνίες συνεργασίας.

Αυτή η δυναμική δεν εξελισσόταν ομαλά: τοπικές συρράξεις, διόδια στα περάσματα των εμπορικών δρόμων, ληστοσυμμορίες που ξεπηδούσαν εκεί που δεν το περίμενες, αυτοκλήτοι υπερασπιστές των φτωχών λιάνιζαν τους λογής κακούργους, ο Εκατονταετής Πόλεμος Αγγλίας–Γαλλίας (1337–1453), οι ανταγωνισμοί των γερμανικών μικρών ηγεμονιών, οι περιφερειακές συγκρούσεις από τη Φλάνδρα ως τη Δανία και τη Σουηδία, από τη Βρετανία ως τη Σκωτία και την Ιρλανδία, δεν έπαυαν να δυσχεραίνουν την οικονομική αναδιάρθρωση, οι τραπεζίτες ήταν εκείνοι που υπολόγιζαν τους κινδύνους και τις ευκαιρίες, δημιουργώντας δυναστείες οι οποίες χρηματοδοτούσαν κατά σύστημα εξυπηρετικούς βασιλείς και τοπάρχες, εμπορικές πρωτοβουλίες και περιπέτειες προς κοντινούς και μακρινούς πλούσιους τόπους.

Μπορεί να γίνει λόγος για ρευστότητα δεδομένου ότι η κεντρική εξουσία, υπό τη μορφή ηγεμονίας και επικράτειας με κάποια μορφή νομιμοποίησης, καρκινοβατούσε και δεν έβρισκε τον βηματισμό της, αντιμέτωπη με αριστοκράτες γαιοκτήμονες, ιδιοκτήτες δικών τους στρατιωτικών σωμάτων, αυλικούς και φίλους αμφίβολης εμπιστοσύνης. Η Εκκλησία, στηριζόμενη στην επιβολή του δόγματος, στη φυσική και πνευματική εξολόθρευση των κάθε απόχρωσης αιρετικών, στην απειλή του αφορισμού και στην απαίτηση υποταγής της αδύναμης κρατικής οντότητας στο παπικό αλάθητο, έστεκε εγγυητής της πίστης, της παιδείας, των συμπεριφορών, όσο και αν οι διαμαρτυρίες για τις αναρίθμητες ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές παρεμβάσεις της αυξάνονταν και προκαλούσαν εξεγέρσεις. Έστεκε πάντως τιμωρός κάθε διεργασίας ή εξουσίας που κατ' επιλογήν ή κατά λάθος κρινόταν ότι απείχε από τα κελεύσματά της.

Διόλου περίεργο ότι αυτός ο ογκόλιθος είχε τους ευνοούμενούς του, τους νόθους απόγονους, τους λογικών αξιωματούχους που τιμούσαν ιδιωτικώς, αλλά και δίχως προφυλάξεις, κάθε παραλλαγή συνωμοσίας, φαβοριτισμού, συναλλαγής και ακολασίας. Μαρτυρείται πως εκπαιδευμένοι σκύλοι έγλειφαν τα απόκρυφα ανδρών και γυναικών, μορφονιών και παρθένων, πρεσβυτέρων και καλογραιών, προς ενίσχυση του σαρκικού πόθου και προς θρίαμβο ερωτικών συμπλεγμάτων, μικρό δείγμα μιας πολύπλοκης και αυτοτροφοδοτούμενης ισχύος που δεν είχε όρια. Αυτή ήταν η πίσω αυλή του κόσμου που διόγκωνε τον ρασοφόρο φαρισαϊσμό, μολύνοντας τους ένθεους που ζούσαν απλά και δίδασκαν την αγάπη, τους μοναχούς των ταγματών, τις μοναχές των κοινοβίων, μορφές που τιμούσαν το μήνυμα του Υιού του Θεού και δεν έχουν πάψει να είναι σταθμοί στην πνευματική εξέλιξη της Δύσης, δίπλα σε ένθεους της έρευνας και της σοφίας, του δέους και του άρρητου του Σύμπαντος. Αυτή η μπροστινή αυλή του κόσμου, φωτισμένη όσο και ποικίλως ελεγχόμενη από την πίσω αυλή, αντιμετώπιζε την Τύχη και την Ανάγκη της βιοτής με τη συνδρομή των πνευμάτων του Καλού, με τη βοήθεια των σημάτων των άστρων, με διηγήσεις τρομερών και απίστευτων πράξεων, με τη μελαγχολία των καλλιτεχνών που ζούσαν υπό την επιρροή του πλανήτη Κρόνου, με τα μαγικά των οραμάτων και φαντασμάτων, με τις εκρήξεις της χαράς και του θρήνου στον κύκλο του χρόνου.

Δεν ήταν τόσο μαύρα εκείνα τα χρόνια· ήταν πολύχρωμα στη ζωγραφική, μονοφωνικά, πολυφωνικά και χορευτικά στη μουσική, υμνητικά στους ρόδακες και υπενθυμητικά (διά των αγίων) της θείας επίσκεψης και σωτηρίας στις προσόψεις των καθεδρικών ναών, όπου οι υδρορρόες (gargouilles) ήταν μορφές τεράτων με ορθάνοιχτα στόματα. Ο Κροάτης που είχε ανακαλύψει τα ματογυάλια (άλλοι λένε πως ο εφευρέτης των κοίλων φακών για την όραση είναι ο Ιταλός Σαλβίνο ντ' Αρμάτε (Salvino d'Armate) το 1285 ή νωρίτερα ο μοναχός Αλεσσάντρο

ντέλλα Σπίνα (Alessandro della Spina), επιμήκυνε τον εργασιακό βίο των μαστόρων που είχαν περισσότερο χρόνο να διδάσκουν στους παραγικούς τους την τέχνη τους, περισσότερο χρόνο να βελτιώνουν τις παραγωγές τους. Είναι η εποχή του τεχνίτη (artisanso), που θα εξελιχθεί σε τεχνουργό, σε καλλιτέχνη (artista). Και ο Φραγκισκανός καλόγερος Λούκα Πατσόλι (Luca Pacioli, 1445/1446-1517), παθιασμένος με τη θεία μεγαλοσύνη των μαθηματικών, επιστήθιος φίλος του Λεονάρντο ντα Βίντσι, κυκλοφόρησε το 1494 τον ογκώδη τόμο *Σύνοψη των μαθηματικών, της γεωμετρίας, των αναλογιών και της αναλογικότητας*, δεν πρόλαβε όμως να εκδώσει την πραγματεία του *Περί της ισχύος των αριθμών*, συλλογή από μαθηματικές σπαζοκεφαλιές, κόλπα χαρτοπαιξίας, πώς να καταπίνεις φωτιές και να περπατάς πάνω σε αυγά απλωμένα σε ένα τραπέζι δίχως να τα σπας.

Λίγο πριν, τα μοναστικά τάγματα είχαν αναγνωρίσει πως για τα μάτια του ανθρώπου ο κόσμος δεν μπορεί να είναι διαρκώς ένα μαύρο ρούχο που τρομάζει, και πως καλό ήταν κάθε χριστιανικό τάγμα να έχει ξεχωριστό χρώμα για τα ράσα των μοναχών του, λίγο-πολύ διαφορετική κουρά, ποδεμένους με σανδάλια ή ξυπόλυτους λευίτες, σφιγμένους στη μέση με ένα χοντρό κορδόνι ή με μια πλατιά ζώνη, κουκουλοφόρους ή ασκεπείς. Καλό ήταν, εκτός από τους αυστηρούς και απαράβατους κανόνες της μοναστικής και κοινοβιακής ζωής, να υπάρχουν δογματικές απαντήσεις σε ερωτήματα των ανθρώπων για τη ζωή, τον θάνατο, τα καλά και τα κακά, δηλαδή να υπάρχει γνώση, αυτό που οι κεφαλές της Εκκλησίας ονόμαζαν «ελευθέρια τέχνες», επτά τον αριθμό, οργανωμένο πρόγραμμα παιδείας σε δύο βαθμίδες: «Τρικτύς» ή «Τρίοδον» για τη γραμματική, τη λογική και τη ρητορική, «Τετρακτύς» ή «Τετράοδον», στη συνέχεια, για την αριθμητική, τη γεωμετρία, την αστρολογία, τη μουσική. Εκείνο το πρόγραμμα παιδείας, περνώντας στα πανεπιστήμια και σε έργα πεφωτισμένων όσο και θεόδουλων, είχε ανάγκη την εγγραμματοσύνη, τη γραφή και την ανάγνωση· είχε ανάγκη

κειμένων και, πρωτίστως, ανάγκη πολλαπλασιασμού των πρωτότυπων γραπτών της Αρχαιότητας διά της αντιγραφής. Πρίγκιπες, αριστοκράτες, αξιωματούχοι, θαυμαστές της πνευματικής παρακαταθήκης του αρχαίου κόσμου, συλλέκτες και νεόπλουτοι αστοί διαμόρφωναν μίαν αγορά ισχυρής και αυξανόμενης ζήτησης. Η ευδοκίμηση της παραγωγής χαρτιού και η ανάπτυξη της βιβλιοδεσίας, οι πρόοδοι της τυπογραφίας ανταποκρίνονταν σε εκείνη τη ζήτηση.

Τα μοναστικά τάγματα καταπιάστηκαν εμμονικά με το να ανακαλύψουν και να αποκτήσουν κείμενα που συγκεντρώνονταν από δωρεές, κλοπές, αγορές λιγότερο ή περισσότερο νόμιμες και παράνομες, αμέτρητα χειρόγραφα και παλίμψηστα αποκείμενα σε βιβλιοθήκες, πάμπολλα φερμένα ή κλεμμένα από το Βυζάντιο. Η αυταπάτη της συνέχειας της ελληνορωμαϊκής κληρονομιάς, ενισχυμένης από τα χριστιανικά δόγματα, ο εκχριστιανισμός της Αρχαιότητας, είχε ανάγκη τα κείμενα των εθνικών για να ορίσει τα θεμέλια της πραγμάτωσής της. Η παρέγκλιση προς εκείνα τα κείμενα ήταν ενίσχυση της χριστιανικής απολυτότητας. Οι εκκλησιαστικές αρχές διά του ηγουμενοσυμβουλίου αναλάμβαναν τη φύλαξη και την αντιγραφή, την εξασφάλιση διαθέσιμων αντιγράφων για εκκλησιαστικές σχολές και πανεπιστήμια, για προπαγανδιστές της θείας αλήθειας, για «ανθρώπους του Θεού», για ευαγγελιζόμενους την ηθική ανάταση, την αγάπη, τις κόσμιες συμπεριφορές, για μελέτη και καταδίκη των ειδωλολατρών. Ο έλεγχος των αντιγραφείων ήταν απόλυτος: κλεισμένοι σε ειδική αίθουσα της μονής, στο *scriptorium* (αντιγραφείο), αμίλητοι, αμετακίνητοι στην προκαθορισμένη θέση τους, είχαν απέναντί τους τον ελεγκτή τους, πρόσωπο της εμπιστοσύνης του ηγούμενου. Όταν ένας αντιγραφέας ήθελε ένα χειρόγραφο στο πλαίσιο της εργασίας του, σήκωνε το βλέμμα του προς τον ελεγκτή και παρίστανε πως γύριζε τις σελίδες του, μετακινώντας το δεξί χέρι πάνω από την παλάμη του αριστερού. Αν επρόκειτο για

χειρόγραφο χριστιανού συγγραφέα, ο αντιγραφέας έφερνε τα χέρια γύρω από το κεφάλι του εν είδει στεφάνου. Αν όμως το χειρόγραφο ήταν έργο ειδωλολάτρη, ο αντιγραφέας έσκυβε, έβγαζε τη γλώσσα του και παρίστανε πως ήταν έτοιμος να κάνει εμετό.

Αυτή η τελετουργία διέσωζε διά της αντιγραφής πνευματικές συλλογές του ελληνικού, ρωμαϊκού και εβραϊκού παρελθόντος, ξεχνούσε όμως συχνά στα ράφια των βιβλιοθηκών και στοίβαζε σε χώρους φύλαξης απαγορευμένα κείμενα μειζόνων και ελασσόνων στοχαστών, ιστορικών, χρονικογράφων, ποιητών, τα οποία ωστόσο αναζητούσαν λόγιοι ή συλλέκτες χάριν περιεργείας, ενδιαφέροντος από στόμα σε στόμα, προσωπικής επίδειξης παιδείας, αναθέτοντας σε ενδιαμέσους να πείσουν τον ηγούμενο, προσφέροντας ικανή αμοιβή ή άλλη παροχή, να απαιτήσει την παραγωγή αντιγράφου από το scriptorium, πείθοντας ταυτόχρονα τον ελεγκτή και τους αντιγραφείς, με όποιον τρόπο έκριναν πρόσφορο, ότι η απαίτηση του ηγουμένου ήταν αμέσως εκτελεστή. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις όπου ο ενδιαμέσος, λειτουργώντας ως κυνηγόςκυλο, μυριζόταν ότι το τάδε ή το δείνα χειρόγραφο βρισκόταν μακριά και δεν δίσταζε να ταξιδέψει επί εβδομάδες και μήνες ως την πηγή. Αναφέρεται πως η Αγία Έδρα, η Curia Romana, οι προύχοντες και οι κυρίαρχοι των ποικίλων ιταλικών ηγεμονιών έστελναν τα λαγωνικά τους στα μοναστήρια της Γερμανίας, φημισμένα για τους χειρόγραφους θησαυρούς τους. Μια δίψα αναγνώρισης εντός ενός δίκην «Ακαδημίας» κύκλου φιλολογούντων και φιλοσοφούντων εμφανίστηκε στην Ιταλία, διαδιδόταν και παρουσιαζόταν ως φλόγα προόδου και ανθρωπισμού. Ήταν επένδυση που δημιούργησε μια βάση αγοραπωλησιών, ένα περιβάλλον μελέτης, μια πολιτική σχολίων και ερμηνειών, που ηχούσε ως κακοφωνία και προσπαθούσε να καταστεί πολυφωνία, μια Αναγέννηση επιτέλους· πάει να πει περισσότερο μια μέθοδος παρά ένας κανόνας απαντήσεων, ένας τρόπος προσέγγισης του Κόσμου και όχι μια

ορθοδοξία προς θεραπεία πάσης ανησυχίας του σώματος και της ψυχής.

Λίγο μετά υπήρξαν λογίων μετατοπίσεις: η κοινωνία των πόλεων, οι έμποροι και οι μεταπράτες, οι λόγιοι που χάρη σε προστάτες είχαν τη δυνατότητα να μελετούν τα κείμενα της Αρχαιότητας, εξηγώντας και σχολιάζοντας, και να συμμετέχουν στις παρέες των *conoscenti* και στις «Ακαδημίες», εκφράζοντας εκεί με αρκετή ελευθερία τις απόψεις τους, οι απόφοιτοι των πανεπιστημίων, οι λογίων περιθωριακοί και περιπλανώμενοι ονειροπόλοι και θεοφώτιστοι προσκυνητές δημιούργησαν μιαν επαρκή (κρίσιμη μάζα) σοφών, επαϊόντων, αξιοπρόσεκτων προσώπων, εκτός του λεπτομερούς ελέγχου της εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας, οι οποίοι είτε με θάρρος (πληρώνοντας συχνά αυτή την επιλογή με βασανιστήρια, καταδίκη διά απαγχονισμού, ανασκολοπισμού, εντοχιισμού, διαμελισμού και θανάτου επί της πυράς παρουσία λαού) είτε υπό τη σκέπη πανίσχυρου αφέντη, αλλά και καρδινάλιου ή πάπα, διέδωσαν προφορικά, χειρόγραφα και, πολύ σύντομα, τυπογραφικά τις αλήθειες τους. Η (κρίσιμη μάζα) απέκτησε ορατότητα, πολλαπλώς ακαταμάχητη, χάρη στην τυπογραφία.

Αν παραμερίσουμε τις εκλεκτές τυπογραφικές εργασίες σπουδαίων τυπογράφων, αν αφήσουμε στην άκρη τα πολυσέλιδα συγγράμματα Αράβων, Ισπανο-εβραίων, Περσών σοφών μεταφρασμένα στα λατινικά, τις μεγαλόσχημες πραγματείες που κοσμούσαν τις βιβλιοθήκες κάθε κατηγορίας ενδιαφερομένων, αν δηλαδή παραμερίσουμε αυτή τη συγκεκριμένη ζήτηση, λογίων ανώνυμοι και επώνυμοι, πολλοί με ψευδώνυμο, τύπωναν και διέθεταν μικρών διαστάσεων ολιγοσέλιδες φυλλάδες, δημιουργούσαν συνεπώς μια συγκεκριμένη προσφορά προς ένα κοινό εντός και πέραν των εγγραμμάτων. Σε εκείνες τις εκδόσεις τα κείμενα ήταν σύντομα, τα χαρακτηριστικά πολλά και διαφωτιστικά, ώστε να γίνεται κατανοητό από τους αναλφάβητους, τους λαϊκούς ανθρώπους, το θέμα που πραγματεύονταν,

όταν δεν υπήρχε γραμματιζούμενος που θα διάβαζε το κείμενο ενώπιον ακροατών, χωρίς να αποκλείεται ότι εκείνος ο αναγνώστης δεν πρόσθετε ή δεν αφαιρούσε κατά την ανάγνωση ό,τι έκρινε πως δεν θα μείωνε την προσοχή του ακροατηρίου του.

Στην πληθώρα εκείνων των εκδόσεων, αν παραλείψουμε τα παμφλέτια, δηλαδή τα πολιτικά φυλλάδια, υβριστικά, απειλητικά και εν διαρκεί βρασμώ, ξεχωρίζουν οι βίοι αγίων, τα προσευχητάρια, οι καζαμίες, οι ονειροκρίτες, οι εξορκισμοί, τα παραμύθια, οι ηθικές του βίου, οι απειλές των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων, αλλά και τα πορνικά στιχάκια με την ευθύτητα του λόγου και την εκφραστικότητα των χαρακτηρισμών, οι λεπτομερείς περιγραφές, συμβουλές και συνταγές για κάθε είδους σαρκική απόλαυση, μέχρι του σημείου κτηνοβασίας (ώστε να αποφεύγεται!), προσφοράς επί πινακίου ευμεγεθών φαλλών προς χαμηλοβλεπούσες δέσποινες εκ μέρους οφθαλμολόγων μοναχών (προς αποφυγήν του θανάσιμου αμαρτήματος της λαγνείας!). Ωστόσο, καθώς ο γάμος δεν είχε άλλο σκοπό εκτός από την τεκνοποίηση, πολλοί γιατροί, που στη γέννα έστεκαν υποχρεωτικά έξω από το δωμάτιο της λεχώνας και από εκεί έδιναν οδηγίες στη μαμή που βρισκόταν στο δωμάτιο, δημοσίευαν εν περιλήψει τα επιστημονικά τους συμπεράσματα στις ιατρικές φυλλάδες, εξασφαλίζοντας έτσι πελατεία και φήμη που συχνά απλωνόταν σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης. Σε αυτές επιδεικνύονταν τα θέσφατα του γράφοντος, ενώ ο όρος επιστήμη (scientia), ως μη δογματική έρευνα επί παντός επιστητού, δεν είχε την έγκριση της θρησκείας.

Να ένα παράδειγμα ανώνυμης πραγματείας επιστημοσύνης με αναφορές σε υπαρκτά πρόσωπα γιατρών, πράγμα που επιτρέπει τη χρονολόγησή της περί το 1450 και την αναπόδεικτη υπόθεση ότι ήταν γνωστή στον Ραμπελαί:

Κατά πρώτον, τα έργα του ανδρός λαμβάνουν χώρα κατ' οικονομία, γνωστού όντος πως η παραμέληση του μέτρου οδηγεί

τους φιλήδονους και σαρκικώς άσωτους σε τύφλωση, νεφρική ανεπάρκεια, πρόωρη γήρανση, αλωπεκίαση, ισχυρούς πονοκέφαλους και ροπή προς τη μέθη, τη χαρτοπαιξία και τα Σόδομα και Γόμορρα. Η μία φορά εβδομαδιαίως εκπλήρωση του συζυγικού καθήκοντος, εκτός της Σαρακοστής, των εορτών των Χριστουγέννων και του Πάσχα, των επετείων Εισοδίων, Ευαγγελισμού και Κοιμήσεως της Θεοτόκου, η εβδομαδιαία συνομιλία μεταξύ των συζύγων αποτελεί το άριστο μέτρο για την απόκτηση υιού. Το περί οικονομίας σχόλιο έχει την εξήγησή του, δηλαδή ότι εντός επταήμερου το ξηρό του ανδρός είναι πλέον σφοδρό και το υγρό της γυναικός έχει ποτίσει την άλακα ώστε ο σπόρος να πέσει σε νοτισμένο έδαφος, κυρίως κατά τη δεύτερη βδομάδα, όπως απέδειξε ο επιφανής Αντόνιο Τζιομπέρτι. Συνεπώς ο άνδρας, καλπάζοντας και άνευ χρονοτριβής, εισβάλλει εις το εύφορο έδαφος, το οποίο ανοίγει διάπλατες τις πύλες και μετά την υποστολήν της σημαίας του κατακτητή του στρέφει προς τα δεξιά, συγκρατεί επί ικανό χρόνο τα σκέλη απολύτως κλειστά και τους γλουτούς σφιγμένους, ώστε η θερμη του σπόρου να μη διαταραχθεί από οποιοδήποτε φύσημα ανέμου ή τυχαία κίνηση. Επόμενη επέλαση πρέπει να καθυστερήσει ώσπου ο άνδρας να μετρήσει ως το εκατό. Στο μεταξύ η σύζυγος δεν πρέπει να φταρνιστεί, γιατί τότε ο σπόρος θα κατηφορίσει προς την έξοδο και θα πάει χαμένος. Κατά δεύτερον, προ και κατά την εκτέλεση του καθήκοντος ο σύζυγος φέρει σκούφον επί της κεφαλής του ώστε αυτή να παραμένει θερμή, δεδομένου ότι από την κεφαλή ο σπόρος κατέρχεται προς τη σπονδυλική στήλη και καταλήγει στα νεφρά, από όπου διοχετεύεται στο φλεγόμενο ξηρό προς χρήση. Πάσα φιλότιμος, ευγενής και ευφρόσυνος γυνή γνωρίζει πως το Δεξίό Αυγό στο κάτω μέρος της ηβικής χώρας του άρρενος στέκει ψηλότερα από το Αριστερό, για τον λόγο ότι το δεξίό μέρος βρίσκεται πλησιέστερα προς τα νεφρά. Διάσημοι γιατροί, όπως ο Κερουμπίνο ντα Φιρέντζε και ο Λεονάρντο Φιοραβάντι, προτείνουν να δένεται με μεταξένιο κορδόνι ο Αριστερός όρχις, ώστε κατά την ολοκλήρωση του έργου να προσφέρεται κατά πρώτον το υλικό του Δεξιού

εν αφθονία και ο Αριστερός να ακολουθεί προς συμπλήρωση της σποράς και ενθάρρυνση της ευκαρπίας. Οι ίδιοι σχολιάζουν πως εκτός της αποτελεσματικότητας του δεσίματος, η ολοκλήρωση της συνομιλίας καθίσταται επουράνια και πέραν τούτου ουδέν. Τρίτον, πρέπει να είναι απολύτως αντιληπτό εκ μέρους των θεοσεβών πως η μόνη στάση οργώματος και σποράς, πάντοτε για την απόκτηση υιού, είναι εκείνη όπου ο αγρός παραμένει ανάσκελα και τότε εισέρχεται νικητής και τροπαιούχος ο σπορευός. Κάθε σκέψη οφείλει να έχει άρρεν περιεχόμενο και το δωμάτιον οφείλει να είναι διακοσμημένον με εικόνες αρρενωπών σωμάτων και προσώπων ώστε να αγάλλεται το βλέμμα των παραδομένων εις το καθήκον. Προσοχή, όμως, Χριστιανοί! Λόγω της σφοδρότητας του έργου και της αναταραχής που δημιουργείται επί της κλίνης, ιατροί του διαμετρήματος του Γαληνού και του Ιπποκράτη επιστούν την προσοχή στην αποφυγή παρεκκλίσεων των σκέψεων. Διότι γυνή, η οποία είχε εκείνες τις στιγμές κατά νου τη μορφή Αιθίοπα, γέννησε αγόρι μαυροτσούκαλο, όπως άλλη ευλαβής δέσποινα έτεκε κοκκινότριχη γιο επειδή σκέφτηκε την μπακιρένια κατασρόλα της, την οποία λόγω του επείγοντος του έργου είχε λησμονήσει επί της εστίας. Παρόμοιες παρεκκλίσεις έχουν καταστεί πρόξενoi φιλονικιών, υποψιών, καταγγελιών, μίσους, δολοπλοκιών και εν γένει λυπηρών καταστάσεων, με έναν λόγον έχουν κλείσει σπίτια, επειδή, όπως είναι φυσικόν, η ανατροπή των αναμενομένων σκοτίζει τον ανθρώπινο νου και τον οδηγεί στους κόλπους της Κόλασης.

Λίγο πριν, εκείνοι που μάντευαν τα μελλούμενα στα πανηγύρια και στις γιορτές, εκείνοι που τύπωναν ή και πουλούσαν καζαμίες και ονειροκρίτες, προβλέψεις του τέλους του κόσμου, τυχερές ημερομηνίες, μεθόδους αβασκαμού, κατάρες σε βάρος των εχθρών, μοίραζαν σερνικοβότανο στις γυναίκες για να είναι βέβαιες ότι θα αποκτούσαν οσονούπω γιο. Αυτό βεβαίωσαν παπατζήδες, περιπλανώμενοι άγιοι άνθρωποι, εξομολογητές και παμπόνηρα γραϊδία που έκαναν μαγικά για να μη σε πιάνει το

κακό μάτι. Πανηγύρια και γιορτές αφθονούσαν· λιγότερες οι μέρες για δουλειές μόχθου, κόπους και βάσανα, περισσότερες οι μέρες τη μια ή την άλλη χρονιά για σχολή, λιτανείες, αυτομαστίγωμα για κατευνασμό των παθών και απόδειξη ταπεινότητας, αλλά και ξεφάντωμα, σύμφωνα με το τυπικό κάθε χωριού και πόλης.

Σε συγκεκριμένες ημερομηνίες, για να τιμηθεί η θυσία, η μεγαλοπρέπεια, η θαυματουργή ικανότητα ενός αγίου ή μιας αγίας, αμόλυντων και θαυματουργών λειψάνων, έφταναν στους τόπους λατρείας έφιπποι, καραβάνια, συντροφικές στριμωγμένες σε κάρρα και αραμπάδες, πεζοπόροι προσκυνητές από κοντινούς ή μακρινούς δρόμους και τόπους, συγκεντρώνονταν στον περίβολο της εκκλησίας ή του εορτάζοντος καθεδρικού ναού, στους «πλατεϊστικούς» χώρους (κατά τον εύστοχο Μπαχτίν), κοινούς χώρους ανοιχτούς (places publiques), έπιναν και έτρωγαν εκεί, έκαναν τις ανάγκες τους γύρω-γύρω, απολάμβαναν τον νυχτερινό ύπνο τους υπό το στερέωμα, άντρες, γυναίκες, παιδιά, οικογένειες και μοναχικοί χριστιανοί, ο ένας κοντά στον άλλο, μαζί με πόρνες, αλήτες, πορτοφολάδες, ζητιάνους, καμπούρηδες και σωματικά παραμορφωμένους, μετανοούσες που ζητούσαν συγχώρεση, ενώ την ίδια ώρα, καμποτίνιοι, ακροβάτες, μπουλούκια ηθοποιών, ταχυδακτυλουργών και θαυματοποιών παρίσταναν βουκολικά και κωμικά σύντομα θεάματα και αυτοσχεδιασμούς, άνθρωποι ανήθικοι για την Εκκλησία, που όταν πέθαιναν έπρεπε να ταφούν έξω από τα τείχη της πόλης, δίχως παπά και διάκο, καταδικασμένοι να μη λιώσουν, αφορισμένοι εξαιτίας του ακόλαστου βίου τους, της καταραμένης γλωσσολαλιάς τους, της ασέβειας να παριστάνουν αντί να διάγουν εναρέτως. Τα λεγόμενα «Μυστήρια», δηλαδή οι σπουδαίες γιορτές, όπου, κατά το τυπικό, γινόταν ευλαβικώς και εκστατικώς η εξιστόρηση από Γενέσεως κόσμου ως τη Σταύρωση και την Ανάσταση, ως την Κοίμηση της Θεοτόκου, ως την έλευση της Δευτέρας Παρουσίας, κείμενα είκοσι πέντε

και εξήντα χιλιάδων λέξεων στην κοινή γλώσσα, που αποστηθίζονταν, παίζονταν σε πρόχειρα παλκοσένικα και απαγγέλλονταν από αυτοσχέδιο θίασο εκατό και πάνω προσώπων, μια παράσταση που διαρκούσε τρεις ολόκληρες μέρες ή περισσότερο, ήταν το κεντρικό γεγονός της πολυκοσμίας, ενώ, εντός του ναού, η θεία λειτουργία έδινε τη θέση της σε παννυχίδες, όρθρους, εσπερινούς, αναβασίες και καταβασίες, κηρύγματα από άμβωνος, προσκυνήσεις λειψάνων, εικόνων, ευαγγελίων, περιφορά δίσκων για να ευδοκιμεί το παγκάρι, πώληση φυλακτών, αναθεματισμών και τριγμών των οδόντων.

Σε αυτές τις παλλαϊκές συνάξεις δεν απουσίαζαν οι άρχοντες, οι αριστοκράτες, οι εκκλησιαστικοί παράγοντες κάθε βαθμίδας, ακολουθούμενοι από τη συνοδεία τους, τον εξομολογητή, τον μάγειρα, τον γραμματικό, τους σκλάβους που έστηναν τη σκηνή της διαμονής τους. Οργάνωναν, εκεί ή σε κοντινή απλωσιά, κονταρομαχίες προς τέρψη της πλέμπας και προς τιμή της εκλεκτής αγαπημένης τους, χορούς με συμμετοχή περαστικών ή μόνιμων μουσικών της αυλής τους, λάβαιναν μέρος σε αναπάντεχα δρώμενα, μοίραζαν νομίσματα στο πλήθος που γονάτιζε όταν πλησίαζαν, δεν απέκλειαν τη συναναστροφή με αγόρια και κορίτσια για πρόχειρες και σύντομες απολαύσεις. Μπουρζουάδες, πάει να πει μικρομεσαίοι, μικροφουκαράδες, μικρομεγάλοι τεχνίτες, σαράφηδες, εισοδηματίες, φύλακες της υπόληψής τους και της τιμής των συζύγων και θυγατέρων τους έμεναν σε πανδοχεία, όπου νοίκιαζαν ένα ή περισσότερα δωμάτια· εκεί άπλωναν τα στρωσίδια τους, μοιράζονταν το δωμάτιο ή το ίδιο κρεβάτι με κάποιον άλλο, έβαζαν τα άλογα και τις άμαξές τους στον στάβλο, ετοιμάζαν όπως μπορούσαν την τροφή τους στην αυλή, όπου πετούσαν τα αποφάγια τους και σκύλοι, γάτες, ποντίκια, αρουραίοι έβρισκαν να χορτάσουν. Καθισμένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, άντρες και νόμιμες ή περαστικές γυναίκες, έτρωγαν με τα χέρια, έπαιρναν κοψίδια από κάποιον άλλο, σκούπιζαν τα χέρια στο ρούχο του διπλανού,

έπιναν από την κανάτα από την οποία όλοι εξυπηρετούνταν, έφτυναν τραγουδώντας, τραγουδούσαν φτύνοντας όπου έβρισκαν, χόρευαν όπως μπορούσαν, άπλωναν τα ξερά τους ώς εκεί όπου έφτανε το χέρι τους και λίγο πιο πέρα.

Το τυπικό του «Μυστηρίου» ολοκληρωνόταν με την είσοδο ενός γαιδάρου στον ναό, τη στάση του μπροστά στην Αγία Τράπεζα, την αναγόρευσή του σε βασιλιά της γιορτής, αφού ο Ιησούς είχε εισέλθει «επί πώλου όνου» στην Ιερουσαλήμ, σε αναγνώριση την ίδια στιγμή της υπομονής και επιμονής του υποζυγίου, της αθωότητάς του, της φαλλικής του μεγαλοσύνης. Τότε εμφανιζόταν εκεί, μπροστά στην Αγία Τράπεζα, ένα θέατρο βωμολοχίας, ύβρεων κάθε είδους κατά πάσης αρχής και πάσης εξουσίας, άσεμνων χειρονομιών, πριαπικών αναπαραστάσεων μέχρις οργασμού σε συνδυασμό με τον ερεθισμό του φαλλού του γαιδάρου. Τότε ακούγονταν πρόστυχα τραγούδια, μουσικές οργιώδεις και εκστατικές. Και όταν οι πόρτες των ιερών χώρων έκλειναν, τα χορτασμένα όσο και ακόρεστα πλήθη αποχωρούσαν, οι έχοντες και κατέχοντες ένιωθαν βαθύτατα πως είχαν επιτελέσει το χρέος τους να καλοπιάνουν τις μάζες, οι ποιητές υμνολογούσαν τον έρωτα των παρθένων, όταν δεν έκαναν λόγο για το μπουρδέλο της ζωής. Και όταν ερχόταν ο καιρός του Καρναβαλιού, η ασυδοσία που φλόγιζαν η μέθη, η ανομία, ο χορός γύρω από πυρές, τα περάσματα και τα πηδήματα μέσα από τα λαμπαδιάσματα, τα μαρτύρια των γάτων, εφτάψυχων δαιμόνων, που σφεντονίζονταν στον αέρα, ρίχνονταν σε πηγάρια και τσουρουφλίζονταν στη θράκα, τα καπηλειά με τις πόρνες τους, υμνούσαν μέχρι πλήρους εξάντλησης το «υλικό κάτω», το αχόρταγο χειροπιαστό του σώματος από τη μέση ως τα γόνατα. Λίγο πριν και λίγο μετά ο κόσμος ήταν δύο ακρότητες: του πνεύματος από τη δεξιά μεριά, του σώματος από την άλλη· ο άνθρωπος ύψωνε το δεξί χέρι για να κάνει τον σταυρό του προς σωτηρία της ψυχής, που όσο χτυπούσε η καρδιά βρισκόταν στην αριστερή μεριά.

Λίγο μετά γεννιέται ο Έρασμος (1466–1536). Είναι ο πρώτος που αναγνωρίζει ότι δεν μπορεί να υπάρχει κενό ανάμεσα στις δύο ακρότητες, ένα κενό που, αν δεν καλύπτεται μεμιάς, ευεργετείται από την κοσμιότητα, από τους τρόπους τού φέρεσθαι και του φαίνεσθαι. Είναι ο πρώτος που επιχειρηματολογεί ότι το «κυλικό κάτω» δεν αρκεί· έχει ένα όριο που φέρνει κόπωση, αηδία και πλησμονή, προκαλεί απώθηση, επιδεικνύει την απαιδευσία, ενώ η συναναστροφή αρτύνεται με την κοσμιότητα· πάει να πει γαληνεύει την ψυχή, της αφήνει περιθώρια βελτίωσης, απλώνει χώρο για σεβασμό των ηθών τα οποία επικυρώνουν τις ανθρώπινες σχέσεις με γνώμονα την ισοτιμία, την πίστη σε κανόνες λόγου και πράξεων που απομακρύνουν το άτομο από την κτηνωδία και τη βαρβαρότητα, προς όφελος της αμοιβαίας συνεννόησης, κατανόησης και αλληλεγγύης, προς θεμελίωση της καλλιέργειας του νου, προς αναζήτηση εκπολιτισμού εκ μέρους του πολίτη, ελεύθερου εν τη βουλήσει του.

Το 1530 ο Έρασμος εκδίδει στο Ρότερνταμ τη σύντομη πραγματεία του στα λατινικά *Περί της κοσμιότητας στα ήθη των αγοριών*, έργο που γνώρισε ασυνήθιστη διάδοση, επανεκδόθηκε πάνω από τριάντα φορές στη διάρκεια των πρώτων έξι χρόνων από την εμφάνισή του, πιστοποιήθηκε ότι είχε εκατόν τριάντα επανεκδόσεις ως τον 18ο αιώνα, μεταφράστηκε στα γαλλικά, τα ιταλικά, τα αγγλικά και τα γερμανικά, έτσι που μια ολόκληρη κατηγορία βιβλίων, με άμεση ή έμμεση σχέση με το κείμενο του Εράσμου, έκαναν την εμφάνισή τους και κυκλοφόρησαν με τον τίτλο *Κοσμιότητα*. Ο συγγραφέας δεν ανακάλυψε κάτι καινούργιο: έδωσε νέο νόημα και ορμή στη γνώριμη από παλιά και συχνά χρησιμοποιούμενη ρωμαϊκή λέξη *civilitas* (φιλοπροσηγορία, τρόποι του ελεύθερου πολίτη). Λέει στην εισαγωγή του πως η τέχνη της διάπλασης των παιδιών έχει διάφορους κλάδους, ένας από τους οποίους είναι η κοσμιότητα, το χονδροειδέστερο κομμάτι της φιλοσοφίας, αλλά το ουσιωδέστερο σύμπτωμα μιας αλλαγής ως ενσάρκωση κοινωνικών

διαδικασιών, ως αυτοερμηνεία του ατόμου εντός της κοινωνίας του. Αφιερωμένο σε έναν μικρό αριστοκράτη, περιέχει απλές σκέψεις ξεκινώντας από την εξωτερική ευπρέπεια του σώματος και φτάνοντας ως τον έλεγχο των θυμικών εκδηλώσεων, τη συγκρότηση των σχέσεων, την αναγνώριση πως πράγματα κάποτε επιτρεπτά αποδοκιμάζονται εδώ και τώρα. Πάει να πει πως δεν τρως στο εξής με τα χέρια, χρησιμοποιείς πιρούνι, κουτάλι, μαχαίρι· δεν φυσάς τη μύξα σου στο τραπεζομάντιλο την ώρα του φαγητού· δεν ορμάς στην πιατέλα με το κρέας· δεν φτύνεις στο πάτωμα· δεν τραβάς το ρούχο του διπλανού σου για να σκουπίσεις τα χείλη σου· δεν αρπάζεις φαγητό από το πιάτο συνδαιτυμόνα· δεν εμφανίζεσαι βρομιάρης και λασπωμένος· δεν αφήνεις την πορδή σου να φύγει, ούτε ρεύεσαι σαν κτήνος· δεν ουρείς πίσω από την κουρτίνα· δεν στέκεις χαυνωμένος: το βλέμμα σου στραμμένο στους άλλους είναι εργαλείο κατανόησης της κατάστασης και της προσεκτικής αντιμετώπισής της. Κοντολογίς, η κοσμιότητα είναι μία από τις οδούς προς την ευτυχία.

Λίγο πριν, το 1516, η οδός προς την ευτυχία προσδιορίζεται με την έκδοση στη Λουβαίν των τότε Κάτω Χωρών του έργου *Ουτοπία* του Άγγλου Τόμας Μορ (1478–1535), πολιτικού, φιλόσοφου, ανθρωπιστή και άγιου της Καθολικής Εκκλησίας, σε αναγνώριση της αταλάντευτης πίστης του στην Αγία Έδρα, εχθρού του προτεσταντισμού, ιδιαιτέρως του Λούθηρου, μέλους του Κοινοβουλίου και, στη συνέχεια, αρχικαγκελάρου, που αρνήθηκε να αποδεχτεί πως ο βασιλιάς του Ερρίκος Η΄, αυτό το κοσμικό πρόσωπο, ερχόμενος σε ρήξη με τον πάπα, θα όριζε τον εαυτό του αρχηγό της θρησκείας ιδρύοντας την Αγγλικανική Εκκλησία. Όπως είναι γνωστό, αυτή η στάση του οδήγησε στον αποκεφαλισμό του, η κεφαλή του καρφώθηκε σε πάσσαλο στη γέφυρα του Λονδίνου και έμεινε εκεί επί ένα μήνα, ώσπου η κόρη του την εξαγόρασε. Ο τίτλος που είχε δώσει ο Μορ στο έργο του ήταν *Nusquam* (*Πουθενά*), αλλά ο Έρασμος,

που επιμελήθηκε την έκδοση, προτίμησε τη λέξη «Ουτοπία», δικής του έμπνευσης.

Τι κόμιζε αυτό το κείμενο; Την «ευτοπία» μιας κοινωνίας ισότητας, κοινοκτημοσύνης, θρησκευτικής ανοχής, εξάωρης εργασίας, απουσίας νομισμάτων και χρημάτων, δίχως δικηγόρους και δίχως εκμεταλλευτές, ένα περιβάλλον που θυμίζει την πλατωνική *Πολιτεία*, μια αντίληψη που έλαβε υπόψη της, μετά από μια διπλωματική αποστολή του Μορ στην Αμβέρσα, τις εντυπώσεις του θαλασσοπόρου Αμερίγκο Βεσπούτσι για τον βίο και τις αρχές των λαών του Νέου Κόσμου, τις αφηγήσεις ναυτικών που τα πλοία τους κατέπλεαν στο λιμάνι της πόλης αφού είχαν διασχίσει τον ωκεανό και έφερναν λογίωνπραμάτειες ορθώνοντας όλο και ταχύτερα το οικοδόμημα του καπιταλισμού.

Το συμπέρασμα του Μορ ήταν ξεκάθαρο: μια συνωμοσία των πλούσιων σε βάρος των φτωχών και αδύναμων, οπότε η κρατική οντότητα δεν αντιστοιχεί στο περιεχόμενο του όρου κοινή πολιτεία, κοινή συμβίωση και επιβίωση. Και —πράγμα παράξενο για εκείνα τα χρόνια— ο Μορ ευαγγελίζεται μια μορφή δικαίου εντός της δημοκρατικής ισότητας ατόμων του ίδιου και του έτερου φύλου, ώστε να μην απαγορεύεται στις γυναίκες να ιεουργούν. Υποστηρίζει —δικαιώς μάλλον— πως ο Τόμας Μορ ορθοτομεί τον λόγο και τη σκέψη της Αναγέννησης, του οράματος μιας κοσμιότητας τόσο θρησκευτικής όσο και εκκοσμικευμένης, που από τότε και μέσα από τον Διαφωτισμό, την Επανάσταση, τους λογής κοινωνισμούς, κατέληξε τέσσερις αιώνες αργότερα σε πολιτικές ιδεοληψίες και πολιτιστικά δόγματα, επωφελή κάπως, ανωφελή μέχρις εγγλήματος πάντως. Υπογραμμίζει ταυτόχρονα τη συμμόρφωσή του με τις απαιτήσεις της εποχής του και των αξιωμάτων του. Είναι αυτός που αποδέχεται ότι οι παλαβοί, οι «σεληνιαζόμενοι», πρέπει να αντιμετωπίζονται με κατανόηση επειδή είναι χρήσιμοι για να διασκεδάζουν τα πλήθη με τις τρελοκουβέντες και τα γελοία

καμώματά τους· είναι γελωτοποιοί που πρέπει να υποστηρίζονται από τους βασιλείς και τους αριστοκράτες, άξιοι πάντως να υφίστανται περιπαιγμούς, βιαιότητες και αυθαιρεσίες. Είναι ο ίδιος που πολέμησε δίχως έλεος τους αιρετικούς, εντός και εκτός των αρμοδιοτήτων της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας του. Ωστόσο το συγγραφικό έργο του, η σταθερότητα της πίστης του και ο φρικτός θάνατός του έχουν παραβλέψει εκείνη τη δραστηριότητά του, έτσι που οι γενιές των ουτοπιστών που ακολούθησαν χάραξαν πολλές ατραπούς και άλλα τόσα αδιέξοδα στα πεδία του ευρωπαϊκού πνεύματος. Με άλλα λόγια, ανάμεσα σ' αυτά και σ' εκείνα, με τον Έρασμο και τον Τόμας Μορ, το «άνω υλικό» του νου, θέλημα της Αναγέννησης, έρχεται να κολλήσει στο «κάτω υλικό» των ύστερων Μέσων Χρόνων εν ονόματι του Ανθρωπισμού, δηλαδή της αυτογνωσίας, της αυτοεκτίμησης, της αυτοαξιοπρέπειας, όπου το «αυτό» ισούται με το «όλον». Η αυταπάτη της σωτηρίας εξ ουρανού έδινε τη θέση της στην αυτοεξαπάτηση της σωτηρίας διά του ιδίου του ανθρώπου, καλού και αγαθού, κόσμιου και ιδεολόγου, εργατικού και φρόνιμου, κοσμήματος του Κόσμου και της Φύσης.

Κάπως έτσι ήταν τα πράγματα λίγο πριν από τη γέννηση του Φρανσουά Ραμπελαιί το 1483 και λίγο μετά. Λίγο πριν, το 1453, η άλωση της Βασιλεύουσας από τον Πορθητή δυσχεραίνει τον δρόμο των εμπόρων προς την Ανατολή, ενώ οι Τούρκοι ανοίγουν τον δρόμο τους προς τη Δύση και διαταράσσουν τις έτσι κι αλλιώς ασταθείς και αλληλομαχόμενες χριστιανικές και αραβικές παρουσίες και εξουσίες στη Μεσόγειο. Λίγο μετά, μία δεκαετία περίπου από τη χρονολογία της γέννησής του, το 1492, ο Κολόμβος θα φτάσει, πλέοντας δυτικά, στις κατά λάθος Ανατολικές Ινδίες και κατά βεβαιότητα εκ των υστέρων στον Νέο Κόσμο, μια ανακάλυψη που πέρασε απαρατήρητη τότε· ας είχε προκαλέσει τον θαυμασμό και την απορία όσων είχαν επενδύσει σε τέτοια περιπέτεια, οι Καθολικοί Βασιλείς της Ισπανίας Φερδινάνδος και Ισαβέλλα δεν είχαν την προσοχή τους στραμμένη

στη σύφιλη που είχαν φέρει από εκείνα τα πέρα μέρη οι ναύτες του Κολόμβου, επειδή παρακολουθούσαν την εφαρμογή του σχεδίου εκδίωξης των Εβραίων από την Ιβηρική, μια φυγή που ενίσχυσε τον παλαιότερο μύθο του Περιπλανώμενου Ιουδαίου και τον φόβο εκείνων των Αντίχριστων, των Σταυρωτών, οι οποίοι έπιναν το αίμα των μικρών χριστιανοπαίδων, δίχως να λογαριάσουμε τις Εβραίες μαυλίστρες και τσάτσες με αποτριχωμένο αιδοίο, που περνώντας από πόλη σε πόλη, ώσπου να φτάσουν στη Θεσσαλονίκη, μετέφεραν αρρώστιες αλλά και βλάσφημες τεχνικές ερωτικών συνομιλιών και συμπλεγμάτων. Δίχως να λογαριάσουμε την καταστροφή του εβραϊκού πολιτισμού στην Ιβηρική, με εκπροσώπους όπως ο Abraham bin Ezra, ο Μαϊμονίδης, ο Ιωσήφ ιμπν Πακούντα, ο Σολομών ιμπν Γκαμπιρόλ (Αβικεβρών), ο Βενιαμίν ο εκ Τουδέλης, που ταξίδεψε σε όλη τη Μέση Ανατολή. Η νικήτρια και παντοδύναμη Χριστιανοσύνη διαιρούνταν, στο όνομα του Χριστού, σε αλήθειες που η μια εχθρευόταν την άλλη, θρησκευτικοί πόλεμοι απλώνονταν εδώ κι εκεί, ο Βοημός Γιαν Τζίτζκα (1360;-1424) έμεινε στην Ιστορία ως ο μόνος στρατηγός και στρατηλάτης στην ανθρωπινή ιστορία που δεν έχασε καμία μάχη από τις τόσες πολλές που έδωσε. Ας είχε χάσει το ένα του μάτι σε μια επίθεση· ας είχε χάσει και το δεύτερο μάτι του σε άλλη επιχείρηση, καλπάζοντας τυφλός στα πεδία των συμπλοκών μαζί με τους στρατιώτες του, εχθρός του πάπα, υπερασπιστής των διδαγμάτων του Γιαν Χους (1370-1415), πρόδρομου του προτεσταντισμού, «αισχρό και δηλητηριώδες αυγό του φιδιού» για την Αγία Έδρα, που ενώ είχε την εγγύηση του βασιλιά του ότι κανείς δεν θα τον πείραζε προσερχόμενο να παρουσιάσει τις απόψεις του στη Σύνοδο της Κωνσταντίας (1414-1418), πριν καλά-καλά φτάσει στην πόλη είχε συλληφθεί και είχε καεί στην πυρά αυθημερόν.

Τότε ακόμα, περίεργοι άνθρωποι που επέμεναν να αναζητούν τη φιλοσοφική λίθο, τον τετραγωνισμό του κύκλου, τις κινήσεις των πλανητών και των άστρων, τα μεγαλεία της αλχημείας,

την ώρα που κάποιοι άλλοι άνοιγαν και τεμάχιζαν πτώματα για να μελετήσουν την ανθρώπινη ανατομία και αποτύπωναν τα ευρήματά τους σε χαρακτηριστικά και σε πίνακες ζωγραφικής, γέμιζαν την ατμόσφαιρα με αλλόκοτους ήχους, με μυστικούς ψιθύρους, με καλόπινα μηνύματα που ζάλιζαν, εντυπωσίαζαν, ο κόσμος ήταν ένα ρούχο υφασμένο σε δύσκολους αργαλειούς που οι εξερευνητές του, ταπεινοί όσο και υπερόπτες, μεγαλομανείς όσο και καπάτσοι, σήκωναν την άκρη του δίνοντας στον εαυτό τους ελληνόμορφα και λατινόμορφα ονόματα. Το λίγο πριν χωνευόταν στο λίγο μετά: άτσαλα, θορυβωδώς, ειλικρινώς, αλλά ατυχώς. Η Αντιμεταρρύθμιση έβαλε το καπάκι στο τσουκάλι, έσβησε τη φωτιά, το φαγητό έμεινε στη μέση, άβραστο. Δεν πετάχτηκε, αλλά και όσο φαγώθηκε δεν χωνεύτηκε. Τα αχώρευτα θα προκαλούσαν κοιλόπονους στην Ιστορία και έτσι θα πορευτεί.

3. Ο ΡΑΜΠΕΛΑΙ: *Το αλλιώς και όχι το έτσι*

Από εκείνο το τσουκάλι ο Ραμπελαί επιλέγει το αλλιώς και όχι το έτσι. Με τους γίγαντες ήρωες του *Γαργαντούα* και *Πανταγκρούελ* και τους συνοδούς τους διασχίζει «την αληθινή χώρα και άβυσσο της Εγκυκλοπαίδειας», με εφόδιο μια θαυμαστή λογισύνη, αποδεικνύοντας πως αυτή η γνώση είναι το αποτελεσματικότερο όπλο καταπολέμησης της ανοησίας και ο ανετότερος δίαυλος υγιών ιδεών. Αυτή η βεβαιότητα τον στρέφει στην επιλογή του παραμυθιού, του γέλιου, της διακωμώδησης, κυρίαρχα στοιχεία της ακμάζουσας όσο και κληρονομημένης λαϊκής έκφρασης, αντί της παράθεσης επιχειρημάτων, αντί ενός σύνθετου φιλοσοφικού λόγου που η Αναγέννηση επιλέγει συχνά. Η γνώση του της ελληνικής γλώσσας, στην οποία αποδίδει μιαν αδιαπραγμάτευτη ανωτερότητα έναντι της καθεστηκυίας λατινικής της εποχής του, μοιάζει να λοξοκοιτάζει προς

τις πλατωνικές εξάρσεις και προς τον Λουκιανό, συγγραφέα που μετέφρασε και για τον οποίο εκφραζόταν εγκωμιαστικά. Εδώ βρίσκεται η πρωτοτυπία της επιλογής η οποία χρωματίζει τον *Γαργαντούα* και τον *Πανταγκρουέλ*. Καθώς η Αναγέννηση προτιμάει τη φιλοσοφία του Πλάτωνα, «πρίγκιπα των φιλοσόφων», πρωτο-χριστιανού για τους ερμηνευτές των ιερών κειμένων, έναντι εκείνης του Αριστοτέλη των Μέσων Χρόνων, ο Ραμπελαί μαλάζει τον πλατωνικό ιδεαλισμό για να τον φέρει στη γήινη πραγματικότητα. Και πάλι, όταν πρόσωπα των βιβλίων του Λουκιανού επανακάμπτουν από τον Άδη και διηγούνται τι είδαν εκεί ή ταξιδεύουν σε εξωγήινους τόπους ή σχολιάζουν και σατιρίζουν πρόσωπα και καταστάσεις, αυτές οι πηγές αρδεύουν εν μέρει τον λόγο του Ραμπελαί.

Επειδή ο Ραμπελαί ανέσυρε τους γίγαντες Γαργαντούα και Πανταγκρουέλ από τον μεσαιωνικό πολιτισμό των αφηγήσεων, των θρησκευτικών γιορτών και των πανηγυριών και έδωσε ως συνοδούς τους πρόσωπα της καθημερινότητας, που εκφράζονται στη γλώσσα του επαγγέλματος και του κοινωνικού τους περίγυρου, γλώσσα αφτιασίδωτη, όπου η βωμολοχία και το χοντρό αστείο αποτελούν τη θρυαλλίδα του γέλιου, θεωρήθηκε επί πολύ πως το έργο του απευθυνόταν στο λαϊκό κοινό, που με την επέκταση της τυπογραφίας συνήθιζε να αγοράζει τις φυλλάδες. Καθώς η ανάγνωση δεν γινόταν ατομικά και «από μέσα», αλλά συλλογικά και φωναχτά (ένας διάβαζε και ένα ακροατήριο άκουγε), τα χοντρά αστεία και ο απελέκτος λόγος ήταν παράγοντας συνοχής του ακροατηρίου και συλλογικής διασκέδασης. Στην πραγματικότητα η ευρυμάθεια του Ραμπελαί έχει ως στόχο το μικρό, εγγράμματο και κινούμενο περί την εξουσία του θρόνου, της Εκκλησίας, του πανεπιστημίου κοινό. Το ένδυμα της λαϊκής, φεουδοϊπποτικής, «πλατεϊστικής» και καρναβαλίστικης όψης του *Γαργαντούα* και του *Πανταγκρουέλ* κρύβει κλειδες και αναφορές που δεν αφορούν τον λαό αλλά εκείνους που μπορούν να βρουν το μεδούλι στο κόκαλο και να τραφούν

επ' ωφελεία της αρετής και του στοχασμού. Το έργο, λοιπόν, του Ραμπελαί γράφεται από έναν γνώστη και πεφωτισμένο, που απευθύνεται σε ομοίους του. Η βωμολοχία και το χωρατό δεν θίγουν αυτή την ουσία: αποτελούν θανατηφόρες βολές εναντίον της φτιαχτής καλλιέργειας και γελοιοποίηση της αντίληψης ότι η γνώση είναι στρυφνή, κιτρινιάρα και δυσκοίλια.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής ο Ραμπελαί είναι το πρότυπο του πλήρους, του καθολικού ανθρώπου (*homo universalis*): σπούδασε και εξάσκησε την ιατρική, μελέτησε τα νομικά και συναναστράφηκε νομομαθείς, ασχολήθηκε με τα αρχαία ελληνικά και αλληλογραφούσε με τον ελληνιστή Γκυγιώμ Μπυντέ, καλλιέργησε τα λατινικά (και συνεπώς γνώριζε τη ρητορική) μετέχοντας σε μοναστικά τάγματα και έχοντας την ιδιότητα του ιερωμένου, παρακολούθησε και στήριξε τις κοινωνικές και φιλοσοφικές ιδέες, σε επαφή με τον Έρασμο και τους στοχαστές του κύκλου του. Κι επιπλέον είχε την ευκαιρία να δοκιμάσει και να ζυμώσει τις γνώσεις και τις απόψεις του ζώντας υπό τη σκιά φωτισμένων προστατών (οικογένεια Ντυ Μπελλαί), μέλος της συνοδείας τους κατά τα ταξίδια τους στη Ρώμη, μετακινούμενος και ο ίδιος στο εσωτερικό της Γαλλίας και διατηρώντας έτσι ζωντανή την επαφή του με τα πρόσωπα και τις εξελίξεις. Ασκώντας με αφοσίωση το λειτούργημα του γιατρού σε νοσοκομεία ή διδάσκοντας νέα επιτεύγματα της ιατρικής όπως η ανατομία, είχε την εμπειρία των επιδημιών, που κάθε λίγο σάρωναν ζωές, του πόνου, της συμπαράστασης στους πάσχοντες. Ωστόσο πουθενά δεν κάνει λόγο γι' αυτές τις εμπειρίες που τον έφεραν σε επαφή με τους πολύπαθους. Θα ήταν συνεπώς ανεδαφικό να πιστέψει κανείς πως η ευρυμάθεια (και ο χαρακτήρας άραγε;) αυτού του ανθρώπου μπορούσε να στραφεί προς το ευρύτερο κοινό, στη συντριπτική του πλειοψηφία αναλφάβητο. Όμως ο Ραμπελαί δημιουργεί την ψευδαίσθηση του λαϊκού προτείνοντας τον *Γαργαντούα* και τον *Πανταγκρουέλ* ως τη συνέχεια γνωστών διηγήσεων και συνεπώς ως έργα της

παράδοσης από την οποία ο ίδιος και ο στενός κύκλος των καλλιεργημένων τράφηκε, ένα τέχνασμα που καθιστά οικείο και αποδεκτό το νέο και ρηξικέλευθο.

Η επικινδυνότητα και η ισχυρή εκρηκτική ύλη του έργου του Ραμπελαί δεν πέρασαν απαρατήρητες από τους συντηρητικούς, με αιχμή του δόρατος τη Σορβόννη, προπύργιο της σχολαστικής και δογματικής Θεολογίας, ούτε από τους δόκτορες του Δικαίου, ποντικούς τρεφόμενους με το τυρί των δύσπεπτων και ανούσιων πραγματειών, των κούφιων αντιθέσεων και των πλούσια αμειβόμενων αξιωμάτων. Στα ηχηρά ραπίσματα και στους κόλαφους που δέχονται από τον Ραμπελαί ως ανάξιοι θεματοφύλακες αρχών και γελοίοι δάσκαλοι των νεοτέρων, αντιδρούν με καταγγελίες, με εκκλήσεις προς τον θρόνο με την υποστήριξη της Εκκλησίας, πετυχαίνοντας εντέλει την κατάδικη του έργου και την απόδοση στον συγγραφέα τού τίτλου τού αιρετικού.

Αυτή η διαπάλη δεν αφορά την ουσία του *Γαργαντούα* και του *Πανταγκρουέλ*. Πρόκειται για γεγονός που δεν σχετίζεται με το έργο καθαυτό και την πολυσημία του. Αν η καταδίκη εδράζεται στις ύβρεις και τις βωμολοχίες που εκτοξεύει το έργο, αν η σκατολογία χρησιμοποιείται ως πρόσθετο επιχείρημα, ξεχνώντας πως το «απρεπές» υμνεί, σύμφωνα με τη μεσαιωνική παράδοση και αντίληψη, το υλικό μέρος του ανθρώπου, το «υλικό κάτω», αυτά τα εξωτερικά στοιχεία δεν μπορούν να κρύψουν τον πλούτο των ευρημάτων, τη συνοχή των λεγομένων, την πολυχρωμία όσο και τη στιβαρότητα των εννοιών. Από την εποχή του Ραμπελαί ως τις μέρες μας έχουν εκφραστεί πολυάριθμες απόψεις για τα «μηνύματα» του *Γαργαντούα* και του *Πανταγκρουέλ*. Η αινιγματικότητά τους παραμένει πάντως και, όπως επιθυμούσε και δήλωνε ο συγγραφέας, απομένει στον αναγνώστη να τα αποκρυπτογραφήσει. Αυτή η επιλογή δεν ανήκει στον Ραμπελαί και δεν είναι συστατικό του νεωτερισμού του. Στους Μέσους Χρόνους και στην Αναγέννηση ήταν απαραίτητο

να αναζητούνται οι έννοιες που κρύβονταν κάτω από τις λέξεις ενός κειμένου, πράγμα που εξηγεί τόσο την άνθηση των σχολιασμών (Μέσοι Χρόνοι) όσο και την αναζήτηση της αυθεντικότητας (Αναγέννηση). Έτσι, μια λέξη ανταποκρίνεται στην εννοιολογική της σημασία, εμπεριέχει όμως την αλληγορία όσο και την αναγωγή, μυστική ή πνευματική. Αν ισχύει η αναζήτηση της αλληγορίας, θα υποθέσουμε πως ο Ραμπελαί διέταξε το έργο του σε στρώματα εννοιών: εκεί σταματούσε ο ρόλος του. Μεταθέτει λοιπόν στον αναγνώστη την ευθύνη της ερμηνείας τους: τον προειδοποιεί ότι θα γελάσει, αλλά ταυτόχρονα του δηλώνει πως θα πρέπει να αποφασίσει τι γνώμη θα έχει για τα θέματα που ο συγγραφέας πραγματεύεται, γνώμη που εξ ολοκλήρου διαμορφώνει ο αναγνώστης αποκλειστικά. Όπως οι περισσότεροι ανθρωπιστές, ο Ραμπελαί πρεσβεύει πως ανήκει στον άνθρωπο, στο άτομο, στο εν τω δήμω πρόσωπο —και όχι στον ιδιωτεύοντα— να σκεφτεί και να τακτοποιήσει τον κόσμο, να εργαστεί για να τον καταστήσει δικαιότερο και καλύτερο. Έτσι κάθε κείμενο είναι εκ προοιμίου επωφελές, ο συγγραφέας έχει εκ προοιμίου σκοπό του την ωφέλεια, ο αναγνώστης οφείλει να αντλήσει όση περισσότερη μπορεί. Η φαρσική και μπουφόνικη μυθοποίηση επιτρέπει στον συγγραφέα να εκφράσει με ισχύ τις απόψεις του για την αγωγή των νέων, την παιδεία, την κοινωνική ζωή, την πολιτική, την ηθική, την πίστη, την ειρήνη, τον πόλεμο, τις συμπεριφορές, τη γλώσσα, τη φιλία. Το γέλιο επιτρέπει την καταγγελία ότι η πραγματικότητα σ' αυτούς τους τομείς απέχει από το ιδανικό, δηλαδή από την αλήθεια. Αν ο αναγνώστης θεωρήσει πως ο συγγραφέας εκφράζει θέσφατα, τότε θα πρόκειται για συνέχιση των Μέσων Χρόνων, για διαιώνιση της «αυθεντίας» (auctoritas) και όχι για το πέρασμα προς την ελευθερία της σκέψης, απαίτηση που εκφράζει η Αναγέννηση.

Η αλήθεια, σε ό,τι αφορά το περίβλημα, δηλαδή το κείμενο που την περιέχει, προσφέρεται σε μια ροή λόγου που ανήκει στον

Ραμπελαί και μόνο, σε έναν λόγο «ραμπελαισιανό» (rabelaisien). Ο συγγραφέας αφήνεται να μιλήσει, αδιάφορος για ψυχολογικές αποχρώσεις, για την ισορροπία των κεφαλαίων, για την καλλιπέπια. Επεκτείνει τα θέματά του ώς εκεί που τον πάνε, τα σταματάει για να τα ξαναπιάσει, συσσωρεύει περιγραφές, καταλόγους (γενεαλογιών, βιβλίων, επαγγελμάτων), ονομασίες (παιχνιδιών), λεπτομέρειες (χρωμάτων) και ούτω καθεξής. Αυτό το τέχνασμα της συσσώρευσης, αυτή η υπερβολή οικοδομεί το παρδαλό, την τελεσίδικη καταδίκη ενός «παράλογου», μιας ανοησίας. Και καθώς τα ευρήματα διαδέχονται το ένα το άλλο χωρίς διακοπή, ο αναγνώστης εισέρχεται και στροβιλίζεται σε έναν άλλο κόσμο. Όλο το έργο του Ραμπελαί (πέντε βιβλία) στηρίζεται στην ίδια μέθοδο και τεχνική, περισσότερο ανάλαφρες στον *Γαργαντούα* και τον *Πανταγκρυέλ* παρά στα τρία επόμενα βιβλία, με ήρωα πάντα τον «αγαθό Πανταγκρυέλ», τον καλό καγαθό άνθρωπο. Πρέπει μάλιστα να τονιστεί ότι αυτά τα έργα δεν τελειώνουν επειδή μορφοποιήθηκαν και το υλικό τους χρησιμοποιήθηκε, αλλά σταματούν απλώς και ο συγγραφέας υπόσχεται τη συνέχισή τους ή οι ήρωές του μοιάζουν να διακόπτουν μια συζήτηση που θα γινόταν να επεκταθεί, ευχόμενοι προς το παρόν «καλά τσιμπούσια», αλλά παραπέμπεται στο μέλλον. Δημιουργείται έτσι μια αίσθηση χόρτασης που έχει περιθώρια αλλά που είναι προτιμότερο να διακοπεί, ώστε να μην υπάρξει κορεσμός και βαρυστομαχιά, και η χώνευση να τροφοδοτήσει σώμα και πνεύμα με καθαρές ουσίες. Αν αυτά τα δύο βιβλία δεν μοιάζουν με κάποιο σημερινό λογοτεχνικό είδος, δεν μοιάζουν ούτε με κάποιο λογοτεχνικό είδος του καιρού τους: θυμίζουν φυλλάδες ή λαϊκά αναγνώσματα ιπποτών ή βίους ηρώων και πνευματικούς λειμώνες, χωρίς να είναι στο σύνολο τίποτε από αυτά, χωρίς να είναι ολότελα παρωδίες, χωρίς να είναι και δεδηλωμένες αποκηρύξεις αυτών των μορφών. Σε αυτό το patchwork, το άστατο και ανάλαφρο, το ασεβές και το οιστριονικό έχουν τέλεια μπολιαστεί.

Χρονολογικά ο *Πανταγκρουέλ* (1532) προηγείται του *Γαργαντούα* (1534), παρόλο που ο αγαθός γίγαντας Πανταγκρουέλ είναι γιος του δοξασμένου γίγαντα Γαργαντούα (τα δύο βιβλία θα μπουν στη γενεαλογική σειρά τους από τον συγγραφέα στην «τελική» τους έκδοση του 1542). Έτσι ο Ραμπελαί διηγείται τα κατορθώματα του γιου πριν ασχοληθεί με τις τρομερές πράξεις του πατέρα. Ο *Πανταγκρουέλ* δίνει την αίσθηση ενός έργου που γράφτηκε βιαστικά και στηρίζεται στον αυτοσχεδιαστικό οίστρο ενός ανθρώπου που διασκεδάζει· είναι ένα ντιβερτιμέντο. Η κυριαρχία του οίστρου παραμερίζει τις ασυμβατότητες, την απροσεξία του λεξιλογίου, τις παρεκβάσεις. Η επιτυχία του έργου ώθησε άραγε τον Ραμπελαί να γράψει αμέσως τη συνέχεια ή μοίρασε το πλούσιο υλικό του σε δύο μέρη; Ή θέλησε να επαναλάβει με το δεύτερο έργο την επιτυχία που είχε με το πρώτο; Όπως και να έχει, ο *Γαργαντούας* διατηρεί ομοιότητες μορφής με τον *Πανταγκρουέλ*, αλλά μαρτυρεί μια βαθύτερη και πλουσιότερη σκέψη και μια περισσότερο πετυχημένη ισορροπία των μερών του. Εδώ η προβολή των ανθρωπιστικών ιδεών γίνεται με έμφαση, ο συγγραφέας αφήνεται να προχωρήσει ακόμα πιο πέρα, ως τη δημιουργία και περιγραφή του μοναστηριού του Θελήματος, μια ιδανική πολιτεία όπου συμβιώνουν άντρες και γυναίκες με βάση τις αρχές της ισότητας και του αλληλοσεβασμού.

Έτσι, ενώ οι διαστάσεις και η δύναμη του Πανταγκρουέλ προβάλλονται συχνά, σε βαθμό που αυτός ο γίγαντας μπορεί με τη μισή γλώσσα του να καλύψει ολόκληρο στράτευμα ώστε να το προστατεύσει από τη βροχή, ο γιγαντισμός του Γαργαντούα ξεχνιέται λίγο-λίγο, ώσπου αυτός ο κολοσσός να μοιάζει ένας από εμάς, ένας κοινός θνητός, ο οποίος πετυχαίνει να φτάσει στην ωριμότητα και στην υλοποίηση των ιδανικών που μόλις σασαν στον νου και στην ψυχή του η ανθρωπιστική εκπαίδευση και γνώση. Αυτό το ανθρώπινο στοιχείο διακρίνεται και στον γεωγραφικό χώρο των περιπετειών του Γαργαντούα: είναι οι

περιοχές γύρω από την Ντεβινιέρ, όπου γεννήθηκε ο Ραμπελαί, ένας χώρος υπαρκτός και φιλόξενος, σε αντίθεση με τον Πανταγκρουέλ, που κινείται για πολύ καιρό στο Παρίσι και καταλήγει στη χώρα των Αμαυρωτών, των οποίων τον βασιλιά τιμωρεί για την πολιορκία της πατρίδας του, που δεν είναι άλλη από την Ουτοπία. Αυτή η διαδρομή προς το ανθρώπινο μέτρο προσγειώνει τις ανθρωπιστικές ιδέες στον καθημερινό κόσμο, στην ίδια την ανθρώπινη ζωή, τους δίνει μια υπόσταση που δεν σχετίζεται πια με τους γίγαντες των Μέσων Χρόνων και το απροσδιόριστο του φανταστικού κόσμου τους.

Πολλοί υποστηρίζουν πως ο Ραμπελαί εκφράζει την εμπιστοσύνη του στον άνθρωπο επαναφέροντας έναν παγανισμό που αποκαθιστά και τιμά την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ισχύ, σε αντίθεση προς τον χριστιανισμό που πρέσβευε εκ της γενέσεως την ανθρώπινη ποταπότητα, αδυναμία και αναπηρία. Παρόλο που αυτή η άποψη αναδεικνύεται καθαρά στον *Γαργαντούα* και τον *Πανταγκρουέλ*, οφείλουμε να την ενισχύσουμε με τον πανηγυρικό στην ανθρώπινη ευφυΐα και δημιουργική δύναμη που απλώνεται στο σύνολο του έργου του Ραμπελαί: πρόκειται για ένα στοίχημα του συγγραφέα υπέρ των ανθρώπινων εφευρέσεων, που καθώς επιτρέπουν στην εποχή του την ανακάλυψη νέων κόσμων, την ανάπτυξη των συναλλαγών, τις επαφές μεταξύ εθνών και αλλοφύλων, εισάγουν την έννοια μιας προόδου δίχως ορατούς περιορισμούς. Η εξύμνηση της ανθρώπινης ευρηματικότητας, που μοιάζει να γεννιέται κατά τρόπο σχεδόν φυσικό, καθιστά ακόμα περισσότερο αναγκαία τη διακωμώδηση ώστε να πλατύνει το χάσμα ανάμεσα στην ανοησία και τη νοημοσύνη για να μη μολύνει η πρώτη τη δεύτερη.

Τότε, θα πει κανείς, προς τι αυτή η εμμονή του συγγραφέα στο φαγητό, στο πιοτό, στην πεολατρία, στα κωλοσφουγγια, στην αποπάτηση; Ας επαναλάβουμε πως αυτοί είναι κοινοί τόποι όλης της λογοτεχνίας και της παράδοσης των Μέσων Χρόνων και ας επισημάνουμε πως το έργο του Ραμπελαί δεν

καταδικάστηκε στην εποχή του γι' αυτές τις θεωρούμενες σήμερα υπερβολές, αλλά για την τόλμη της σκέψης και των ιδεών του. Ας θυμίσουμε επίσης ότι σε μια κοινωνία όπου η πείνα, η ανέχεια και οι επιδημίες ήταν συνηθισμένα και αναπότρεπτα φαινόμενα, η αναφορά σε τσιμπούσια, σε οινοποσίες, κρασιπάλες και στη σωματική υγεία της αφόδευσης και της σαρκικής επιθυμίας αποτελεί μήνυμα αισιοδοξίας και πρόσκλησης προς απόλαυση, μήνυμα παραμερισμού του περιρρέοντος φόβου. Αυτή η λατρεία του σωματικού είναι ίσως το τελευταίο παγανιστικό στοιχείο που άντεξε στη χριστιανική θρησκεία και που παρέμεινε ισχυρό ακόμα και όταν το χριστιανικό δόγμα επιβλήθηκε ολοκληρωτικά, ενώ το καρναβάλι και κάθε άλλη γιορτή παρέβαιναν και διασπούσαν για λίγο την πειθαρχία που είχε πετύχει. Η λεκτική υποστήριξη του σωματικού θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόταση ψυχοθεραπείας και επιβεβαίωση μιας αθωότητας που είχε παραμεριστεί, αλλά που εντέλει δεν είχε κανέναν λόγο να κρύβεται.

Αυτά τα χαρακτηριστικά (και δεν είναι τα μόνα) συνθέτουν τον «πανταγκρυσμισμό», ένα ιδεώδες αγαθότητας και σοφίας. Ακολουθώντας την οδό των ανθρωπιστών του καιρού του, ο Ραμπελαί δεν προτείνει ένα φιλοσοφικό σύστημα αλλά συνθέτει προτάσεις κανόνων ζωής, μια ηθική στάση που αποδέχεται τις χριστιανικές αρχές όπως αυτές αναπτύσσονται στις Γραφές, εμπλουτισμένες από την εμπειρία της καθημερινότητας, αυτής που φέρνει τον άνθρωπο αντιμέτωπο με τις πράξεις και τις επιλογές των πράξεων. Γιατί, όπως λέει ο Ραμπελαί, «δεν γεννιέται κανείς άνθρωπος, γίνεται». Σε αυτή τη διαμόρφωση η αγωγή και η παιδεία παίζουν πρωταρχικό ρόλο. Στον *Γαργαντούα* και τον *Πανταγκρυνέλ* το θέμα αναπτύσσεται εν εκτάσει. Κι αν το συμπέρασμα δεν είναι άλλο από το «νους υγιής εν σώματι υγιεί», και υπό αυτή την έννοια διόλου πρωτότυπο, η εμμονή του Ραμπελαί να το τονίζει, η σάτιρα της αγκυλωμένης εκπαίδευσης δεν είναι παρά η σύμπλευση με τις ανθρωπιστικές

αντιλήψεις της ελεύθερης ανάπτυξης του ατόμου, το οποίο καλείται να παίξει τον ρόλο του ως κινητήρια δύναμη του πολιτισμού, μονάδα που οφείλει να αποτελεί παράδειγμα ώστε το σύνολο της κοινωνίας να πλασθεί κατ' εικόνα του.

Εύλογα μπορεί, λοιπόν, ν' αναρωτηθεί κανείς αν ο Ραμπελαί έχει θέση στα καθ' ημάς και στις αγωνίες μας. Με την πρώτη ματιά, η απάντηση είναι αρνητική: τα σχήματα της λογικής του, τα επιχειρήματά του έχουν μια ρευστότητα που επιτρέπει σε παν ενδεχόμενο να υπάρξει ώστε να διακριθούν τα καλά από τα κακά και, επειδή έτσι θέλει ο συγγραφέας, να επιζήσουν σε κάθε περίπτωση τα καλά. Πρόκειται για μια προ-καρτεσιανή κατάσταση, για ένα «δεν περιορίζομαι από τίποτα επειδή σκέπτομαι, άρα υπάρχω». Εξάλλου ο πρόλογος του *Πανταγκρουέλ* και ο πρόλογος του *Γαργαντούα* δηλώνουν ευθύς εξ αρχής τις προθέσεις του συγγραφέα, που δεν διστάζει σε ορισμένα κεφάλαια να υπογραμμίσει πως υπήρξε μάρτυρας των απίστευτων πραγμάτων που αναφέρει (όπως, π.χ., η περιοδεία του στην κοιλά του Πανταγκρουέλ). Όμως σ' αυτή την αναντιστοιχία μεταξύ των δικών μας προσλαμβανουσών και των παραστάσεων του Ραμπελαί διακρίνεται η υπεροχή του Ραμπελαί, που δεν είναι άλλη από την απλοχεριά της προσφοράς, από τη συνοχή των αντιθέτων και τον συνδυασμό των λογικά ασύνδετων. Έτσι συνυπάρχουν, χάριν παραδείγματος, το μη αναμενόμενο αλλά ευχαρίστως αποδεκτό, το αφτιασίδωτο αλλά απολύτως ειλικρινές, το γέλιο που φέρνει κόσμον, το αναγκαίο χωρίς κατάχρηση, και κυρίως η εκκρεμότητα του τέλους, που επιτρέπει περιθώρια πρόσθετων συνδυασμών. Κοντολογίς, πρόκειται για την υπεροχή του ανοιχτού έναντι του κλειστού περιβάλλοντος, για την ευφροσύνη ή και τη νοσταλγία των αγαθών πράξεων, για τη μίμηση των σπουδαίων και των τελείων, που δεν είναι τραγωδία αλλά προσφέρει λύσεις δίχως τη μεσολάβηση ενός παραλυτικού δέους.